

Μητριαρχία ή πατριαρχία; Ο Λεκατσάς και το σύστημα συγγένειας των αρχαίων Ελλήνων.

Το πρόβλημα του συστήματος συγγένειας των αρχαίων Ελλήνων και ιδιαίτερα των χρόνων της ύστερης μυκηναϊκής περιόδου απασχόλησε σ' όλο το πρωτοποριακό έργο του τον Παναγή Λεκατσά. Αν και το μεγαλύτερο μέρος του έργου του μπορεί να χαρακτηριστεί θρησκειολογικό, εντούτοις, στο βαθμό που αυτός επιχείρησε να ερμηνεύσει την ελληνική μυθολογία και να εδραιώσει τις απόψεις του αναζητώντας το σύστημα συγγένειας, μπορεί να θεωρηθεί και εθνολόγος. Εθνολόγος όμως με την παλιά σημασία του όρου, του τύπου που στην εποχή του Frazer είχε μέσα στα ενδιαφέροντά του τη συγκριτική μελέτη των θεσμών και την ιστορία της κοινωνίας. Η προσέγγιση αυτού του είδους γινόταν μέσω πληροφοριών που προέρχονταν από κείμενα και όχι από επιτόπια εθνογραφική έρευνα, όπως θα αρχίσει αυτή να εφαρμόζεται τα επόμενα χρόνια.

Οι απόψεις του Λεκατσά είναι διάσπαρτες στις μελέτες του και στα βιβλία του καθώς και στις διάφορες μεταφράσεις του των έργων αρχαίων συγγραφέων. «Ανθρωπολόγος» ή «εθνολόγος της πολυθρόνας» (armchair's anthropologist), ο Λεκατσάς προσπάθησε να εξηγήσει τους θεσμούς όπως αυτοί παρουσιάζονται μέσα στους μύθους, βασιζόμενος στις περιορισμένες γνώσεις που υπήρχαν την εποχή του για τα συστήματα συγγένειας. Αξιοπρόσεκτο πάντως είναι ότι δεν επιχείρησε να εξηγήσει την προϊστορική ελληνική κοινωνία με αναφορά στο σύγχρονο ελληνικό σύστημα συγγένειας με τις κατά τόπους ιδιομορφίες του, από το πιο ακραίο πατρογονιμικό ως τα μητροκεντρικά συστήματα των νησιών του Αιγαίου. Αλλά τότε οι γνώσεις αυτού του είδους ήταν πολύ περιορισμένες, καθώς δεν υπήρχαν ανθρωπολογικές συγχρονικές μελέτες στηριγμένες σε εντατική επιτόπια εθνογραφική έρευνα.

Καταρχήν η θεωρία του Λεκατσά δεν είναι εντελώς πρωτότυπη, αφού αυτές οι απόψεις περί μητριαρχίας είχαν δημοσιευθεί πολύ πριν από τους γνωστούς ιστορικούς Bachofen, Briffault κ.ά. καθώς και από τον κλασικό φιλόλογο George Thomson. Πρόκειται περισσότερο για μια πιο λεπτομερή και τοπικά εξειδικευμένη επεξεργασία των απόψεων που συναντάμε στους παραπάνω συγγραφείς.

Η κύρια τομή, κατά τον Λεκατσά, που αφορά τα συστήματα συγγένειας των προϊστορικών κατοίκων του Αιγαίου και της ηπειρωτικής Ελλάδας είναι μεταξύ του συστήματος των προελλήνων (-2000 π.Χ.) και του συστήματος των Ελλήνων όπως διαμορφώθηκε στους προϊστορικούς χρόνους αλλά και στους ιστορικούς χρόνους. Το σχήμα του Λεκατσά, όπως απλοποιημένο, κάνει λόγο για μητριαρχία την πρώτη περίοδο (-2000 π.Χ.) και

πατριαρχία τη δεύτερη (2000-1100 π.Χ.). Για τον Λεκατσά υπάρχουν δύο συστήματα που αποτελούν, θα λέγαμε, και δύο διαφορετικά «ιδιώματα συγγένειας» γι' αυτούς τους χρόνους. Ο ίδιος όμως τονίζει ότι στο μητριαρχικό σύστημα οι σχέσεις των δύο φύλων ήταν περισσότερο ισότιμες και ότι αυτό το σύστημα δεν ήταν ακριβώς το αντίστροφο του πατριαρχικού.

Κριτική σ' αυτές τις απόψεις μπορεί να γίνει σε πολλά επίπεδα. Πρώτα, η σύγχρονη ανθρωπολογική έρευνα δεν συζητάει στη βάση μητριαρχία-πατριαρχία, αλλά στη βάση μητρογονογονιμικά ή πατρογονογονιμικά συστήματα συγγένειας, κάτι που στο μικρό βιβλίο του, δημοσιευμένο μετά το θάνατό του, αναγνωρίζει και ο ίδιος ο Λεκατσάς, αν και αυτός προκειμένου για τη δύναμη των μητέρων θεωρεί τον όρο μητριαρχία σωστό. Πουθενά, λένε οι ανθρωπολόγοι που μελέτησαν μητρογονογονιμικούς λαούς, τα συστήματα αυτά δεν εξισώνονται με πραγματική μητριαρχία, όπου η εξουσία βρίσκεται στα χέρια των γυναικών ή μητέρων. Όπου υπάρχουν μητρογονογονιμικά συστήματα στην οικογένεια το βαρύνοντα λόγο τον έχει ο αδελφός της γυναίκας. Η δε κληρονομιά, τα περιουσιακά στοιχεία και οι ρόλοι (διαδοχή) πηγαίνουν από τον αδελφό της μητέρας στο γιο της αδελφής. Με άλλα λόγια, και οι μητρογονογονιμικές κοινωνίες ουσιαστικά είναι ανδροκρατικές. Πουθενά δεν επισημάνθηκε το βασιλικό ή αρχηγικό αξίωμα που συνδέεται με την πραγματική εξουσία να το κατέχει γυναίκα και σε συνδυασμό με το μητρογονογονιμικό σύστημα να το μεταβιβάζει στην κόρη της. Το παράδοξο είναι ότι σε ορισμένες εξαιρετικές περιπτώσεις που συμβαίνει αυτό —παρουσιάζονται και τέτοιες, να κατέχει δηλαδή σημαντικό πολιτικό αξίωμα η γυναίκα— οι λαοί αυτοί είναι πατρογονογονιμικοί. Π.χ. οι Lovedu της Δυτικής Αφρικής, οι οποίοι είχαν, μας λένε οι Krige, «μια βασίλισσα της βροχής», ενώ σε άλλα αμφιπλευρικά-αμφιγονογονιμικά συστήματα (στην Πολυνησία κυρίως) οι γυναίκες κατέχουν κάποιο σημαντικό αξίωμα, αυτό όμως συμβαίνει όχι λόγω του φύλου τους, αλλά λόγω πρωτοτοκίων, τα οποία στις κοινωνίες αυτές έχουν πολύ μεγάλη ισχύ. Σ' αυτό το τελευταίο σύστημα συγγένειας ή σε παρεμφερή συστήματα πρέπει να αποδοθεί και η αδελφογαμία που ο Λεκατσάς αποδίδει λανθασμένα στη μητρογονογονιμότητα. Τα απόλυτα μητρογονογονιμικά, όπως και τα πατρογονογονιμικά συστήματα, θεωρητικά είναι εξωγαμικά.

Οι πληροφορίες του Λεκατσά, που είναι κατ' ανάγκη περιορισμένες, προέρχονται κυρίως από τη μυθολογία, αφορούν δε αποκλειστικά βασιλικές οικογένειες. Επομένως το σύστημα, όπως περιγράφεται, συνδέεται με τη διαδοχή στο πολιτικό αξίωμα. Οι ανθρωπολόγοι όμως αποσυνδέουν τα συστήματα συγγένειας από τα δικαιώματα κληρονομιάς και διαδοχής. Ιδιαίτερα τα συστήματα πολιτικής διαδοχής παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία, όπως μας λέει ο Goody. Ο Λεκατσάς χρησιμοποιεί και άλλες πληροφορίες από ιστορικούς συγγραφείς, όπως ο Ηρόδοτος κ.ά., που αναφέρονται σε άλλους λαούς, για τους οποίους οι γνώσεις μας είναι ακόμη πιο θολές.

Ο Λεκατσάς θεωρεί τους προελληνικούς πληθυσμούς μητριαρχικούς. Πρόκειται όμως για λαούς που, ενώ αρχικά είχαν θεωρηθεί προϊνδοευρωπαϊκοί, π.χ. οι Λύκιοι, οι Λυδοί κ.λπ., σήμερα έχει αποδειχθεί ότι συνδέονται με ινδοευρωπαϊκούς πληθυσμούς της Μικράς Ασίας, οι οποίοι κάθε άλλο παρά μητριαρχικοί ήταν, π.χ. με τους Χεταίους, τους Λουβίτες κ.ά. Παρόλο που υποθέτουμε ότι θα υπήρχε μεγάλη ποικιλία συστημάτων στον ελληνικό χώρο, θεωρούμε ότι είναι πρακτικά αδύνατο να γνωρίζουμε τι συνέβαινε ακριβώς στηρίζό-

μενοι αποκλειστικά και μόνο στην ελληνική μυθολογία ή σε έμμεσες ιστορικές πληροφορίες. Βάζοντας όλα αυτά σε μια ιστορική τυπολογική ακολουθία, πέφτουμε στο λάθος της παρερμηνείας των δεδομένων και της «υποθετικής Ιστορίας» (Conjectural History). Η υπόθεση, π.χ., ότι η Κλυταιμνήστρα φόνευσε τον Αγαμέμνονα και βασίλευε νομότυπα με μητριαρχικό δικαίωμα δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Η Κλυταιμνήστρα παρέμεινε στο θρόνο, όντας ξένη, γιατί είχε συνδεθεί ερωτικά με τον Αίγισθο που ήταν πρώτος ξάδελφος του Αγαμέμνονα και διεκδικούσε το θρόνο.

Μπορώ να αναφέρω άλλο ένα παράδειγμα, αυτό της μητρωνυμίας. Ασφαλώς το σχήμα, όπως περιγράφεται, θα έλεγα, υποδηλώνει τουλάχιστον ένα μητροκεντρικό σύστημα. Οι μητρωνυμίες όμως έχουν πολλές λειτουργίες και δεν δηλώνουν πάντα μητρογραμμαμικότητα και πολύ περισσότερο μητριαρχία. Αναφέρω δύο παραδείγματα από την ελληνική κοινωνία και ένα από ξένους λαούς. Τα παιδιά σε όλη την ελληνική ύπαιθρο ονομάζονται ως «παιδιά της τάδε». Αυτό γίνεται στις μικρές κοινότητες, για να διαφοροποιούνται τα άτομα λόγω συνωνυμίας βαφτιστικού, επώνυμου και πατρώνυμου. το μητρώνυμο, δηλαδή, έχει παρόμοια λειτουργία μ' εκείνη του πατρωνυμίου (παρασουσυκλιού). Στη σύγχρονη νοτιοανατολική Λακωνία τα μητρώνυμα χρησιμοποιούνται όπως ακριβώς και τα πατρώνυμα, π.χ. πατέρας Αντώνης - παιδί Αντωνάκος, μητέρα Θεοδούλη - παιδί Θεοδουλάκος. Το σύστημα δεν είναι μητρογραμμαμικό ούτε καν μητροκεντρικό. Είναι αμφιγραμμαμικό με έντονη έμφαση πατροπλευρική. Σε πολλές πατρογραμμαμικές και πολυγαμικές φυλές της Αφρικής τα ονόματα των γυναικών του πατριάρχη χρησιμοποιούνται για να ονοματίζονται και να διαφοροποιούνται τα παιδιά. Έτσι δημιουργούνται μέσω των μητρωνυμίων οι μικρότεροι κλάδοι (lineages) του γένους (clan).

Η σημερινή ανθρωπολογική έρευνα και η Ιστορική Ανθρωπολογία δεν μπορούν να αποδείξουν ότι υπήρχαν καθαρά μητρογραμμαμικά συστήματα συγγένειας στον ελληνικό χώρο μετά την ύστερη νεολιθική εποχή έως το τέλος της μυκηναϊκής (3000-1100 π.Χ.), οπότε αρχίζει και η είσοδος των Ινδοευρωπαίων στο συγκεκριμένο χώρο. Μπορεί ενδεχομένως να γίνει λόγος για σύνθετα συστήματα, όπου σε κάποιο βαθμό υπολογιζόταν και η γυναικεία πλευρά. Τα συστήματα αυτά στην ακραία περίπτωση μπορεί να ήταν διγραμμαμικής καταγωγής (ταυτόχρονα μητρογραμμαμικά και πατρογραμμαμικά) ή το πιθανότερο αμφιπλευρικά-αμφιγραμμαμικά με εναλλασσόμενη την πατρική και μητρική γραμμή. Πάντα όμως η έμφαση δινόταν στην πατρική πλευρά. Και τα μεν πρώτα συστήματα μπορούν να προέρχονται από την όσμωση ενός παλιότερου μητρογραμμαμικού συστήματος που ήταν κάποτε εξαπλωμένο σε όλο το χώρο της Μεσογείου και ενός νεότερου χρονολογικά πατρογραμμαμικού, ενώ τα δεύτερα προέρχονται από την εξέλιξη ενός πατρογραμμαμικού ή μητρογραμμαμικού συστήματος. Τα αμφιπλευρικά ή ακριβέστερα αμφιγραμμαμικά συστήματα προϋποθέτουν μια έντονη κοινωνική ταξική ή ιεραρχική διαστρωμάτωση, κάτι που δεν είναι απαραίτητο στα προηγούμενα (μητρογραμμαμικά, πατρογραμμαμικά ή διγραμμαμικά συστήματα). Τα παραπάνω είναι υποθετικά, αλλά μπορούν να αληθεύουν, γιατί παρόμοια διγραμμαμικά συστήματα έχουν επισημανθεί και σήμερα στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο (π.χ. στους Αλβανούς, στα νησιά του Αιγαίου κ.ά.).

Στα αμφιπλευρικά συστήματα η διαδοχή μπορεί μερικές φορές να πηγαίνει από τον πεθερό στο γαμπρό, γιατί σ' αυτές τις μορφές οργάνωσης τα κληρονομικά δικαιώματα ακο-

λουθούν την ίδια πορεία. Το γεγονός εξηγείται από τα αυξημένα κληρονομικά δικαιώματα των γυναικών στα αμφιγροαμμικά-αμφιπλευρικά συστήματα συγγένειας, καθώς και από τα ισχυρά πρωτοτόκια, άσχετα από φύλο, που ανέφερα. Το ελληνικό σύστημα συγγένειας, όπως παρουσιάζεται στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, υπήρξε αμφιπλευρικό-αμφιγροαμμικό με έμφαση στην πατρική πλευρά, σε βαθμό που μερικές φορές, ανάλογα με τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, να παίρνει μορφή πατρογροαμμική. Σήμερα η πατρογροαμμική μορφή παρατηρείται στην Ελλάδα στους κτηνοτροφικούς νομαδικούς ή ημινομαδικούς πληθυσμούς και σε κοινότητες που προέρχονται από κτηνοτρόφους (Μάνη, Κρήτη κ.λπ.). Υποθέτουμε ότι κάτι παρόμοιο θα συνέβαινε και στην αρχαιότητα.

Δεν μπορούμε να δεχθούμε την τομή που προτείνει ο Λεκατσάς για την εποχή αυτή. Η τομή πρέπει να έγινε πολύ παλαιότερα, 2-3000 χρόνια πριν από το τέλος της μυκηναϊκής περιόδου, επομένως δεν θα μπορούσε να υπήρχε ιστορική ανάμνηση. Ποια είναι λοιπόν η σημασία των αναφορών σε μητριαρχικές θεές κ.λπ.; Η θρησκευτική λατρεία μπορεί να παραπλανήσει εύκολα το μελετητή των συστημάτων συγγένειας, και αυτό γιατί στη λατρεία επικρατεί πάντα η αντιστροφή ή αντιδομή και η έννοια της *communitas*, που συνδέεται με την ισότητα. Επομένως, δεν μπορούμε να στηριζόμαστε αποκλειστικά στη λατρεία και την τελετουργία για να εξαγάγουμε απόλυτα κοινωνιολογικά συμπεράσματα. Ενδεχομένως και τα ίχνη του «ομαδικού γάμου» που αναφέρει ο Λεκατσάς να έχουν σχέση με «τελετές γονιμότητας» που παρατηρούνται σε πολλούς λαούς, αλλά με κανένα τρόπο δεν μπορούν να συνδεθούν με τη μορφή της οικογένειας και τον πραγματικό γάμο. Αυτά τα στοιχεία πρέπει να χρησιμοποιούνται με μεγάλη προσοχή και πάντα σε συνδυασμό με την πραγματική κοινωνική δομή. Π.χ. οι σημερινοί Μανιάτες, που λατρεύουν κατεξοχήν την Παναγία, δεν είναι καθόλου μητρογροαμμικοί, είναι πατρογροαμμικοί, παρόλο που η γυναίκα έχει σημαντική θέση και δύναμη στην κοινωνία τους (πρβλ. μοιρολόγια κ.λπ.). Οι Ινδοί λατρεύουν πολλές θεές, αλλά είναι πατριαρχικοί-πατρογροαμμικοί.

Και οι άλλοι όμως ινδοευρωπαϊκοί λαοί πρέπει να υπήρξαν πατρογροαμμικοί σε ένα στάδιο της ιστορίας τους. Η ιστορική έρευνα έχει αποδείξει ότι η μητρογροαμμικότητα των Ινδοευρωπαίων είχε εγκαταλειφθεί πολύ νωρίς και πριν από τη μεγάλη διασπορά. Συγκεκριμένα, έχει υποστηριχθεί ότι το πατρογροαμμικό σύστημα των πρώτων Ινδοευρωπαίων ανήκε στον τύπο Ομάχα. Πρόκειται για πατρογροαμμικό σύστημα με κάποια μικρή αμφιπλευρική έμφαση, όπως έχει δείξει η μελέτη των συστημάτων αυτών από νεότερους ανθρωπολόγους. Ο Λεκατσάς, προκειμένου να παρακάμψει αυτά τα στοιχεία, υποθέτει ότι οι πρώτοι Ινδοευρωπαίοι που εγκαταστάθηκαν στο χώρο του Αιγαίου δέχθηκαν σημαντική επίδραση από τους ντόπιους πληθυσμούς, ώστε το συγγενειακό τους σύστημα να πάρει περισσότερο μητρογροαμμική δομή. Αυτό θεωρητικά δεν μπορεί να αποκλεισθεί, αλλά είναι μόνο μια υπόθεση. Εξάλλου, προκύπτει το ερώτημα τότε συνέβη αυτό. Οι Ινδοευρωπαίοι πρέπει να έχουν εγκατασταθεί στη Βαλκανική τουλάχιστον από την ύστερη νεολιθική εποχή (γύρω στο 3000 π.Χ.).

Στον ελληνικό χώρο συναντάμε πλήθος στοιχείων, κυρίως συμβολικού επιπέδου, που δείχνουν ότι υπήρξε μια παλιότερη φάση (στάδιο), θα έλεγα, γυναικοκρατίας. Είναι όμως γεγονός ότι τα συμβολικά συστήματα των λαών έχουν μεγάλη αντοχή στο χρόνο και πολλές φορές διατηρούνται παρ' όλες τις μεταβολές στο κοινωνικοοικονομικό σύστημα, π.χ.

στους πατρογραμμικούς βλάχικους πληθυσμούς, που είναι αμιγείς κτηνοτρόφοι, μπορεί να βρει κανείς τέτοια σύμβολα που δεν δικαιολογούνται. Το ίδιο και στους νομάδες κτηνοτρόφους Σαρακατσάνους. Η Ιστορία και η Εθνολογία μπορούν να μας παρουσιάσουν παραδείγματα πληθυσμών που από γεωργοί έγιναν κτηνοτρόφοι. Πέρα από τους οικολογικούς λόγους, τη μετακίνηση δηλαδή γεωργών σε περιοχές πιο κατάλληλες για κτηνοτροφία, υπάρχουν και οικονομικοί λόγοι που μπορούν να οδηγήσουν σε μια τέτοια μεταβολή. Και αν αυτό το φαινόμενο είναι σπανιότερο, συχνότερο είναι το αντίστροφο, κτηνοτρόφοι να μετατρέπονται σε γεωργούς. Σήμερα μια τέτοια εξέλιξη παρατηρείται σε μεγάλη έκταση στον ελληνικό αλλά και στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο.

Κλείνοντας, η πρότασή μου είναι ότι στον ελληνικό χώρο στους ύστερους προϊστορικούς χρόνους παρατηρήθηκαν παρόμοιες διαδικασίες. Στο σχήμα μητριαρχία-πατριαρχία θα πρότεινα το σχήμα γεωργοί-νομάδες κτηνοτρόφοι. Σ' αυτές τις διαφορές οφείλονται οι έντονες αντιθέσεις που παρουσιάζονται στα δύο συστήματα. Πρόκειται πάντως για αντιθέσεις που εξηγούνται από το βαθμό εξέλιξης των κοινωνιών του ελληνικού χώρου παρά από μια ουσιαστική δομική διαφορά στα δύο συστήματα.

Βιβλιογραφία

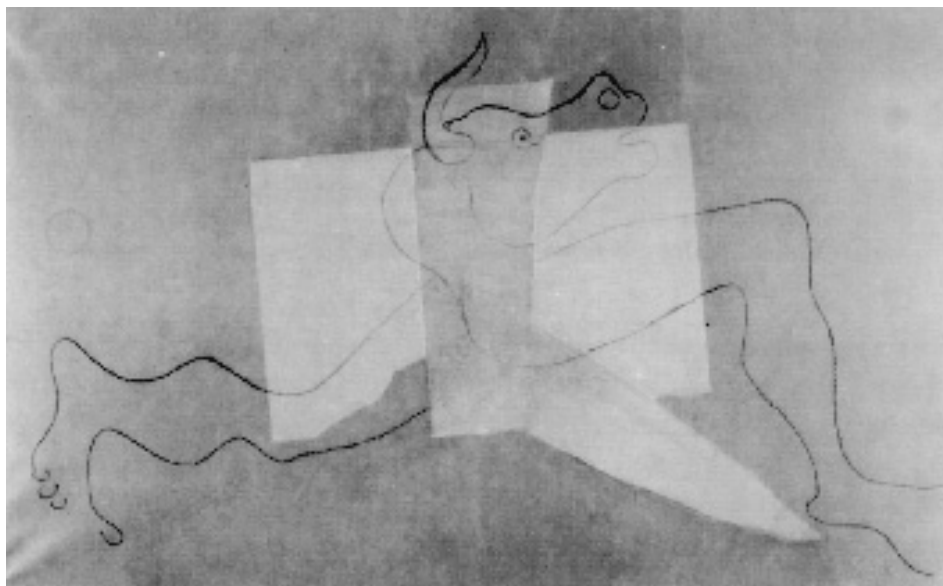
- Αλεξάκης Ε.Π., *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της μάνης*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1980.
- , *Η εξαγορά της νύφης*. Συμβολή στη μελέτη των γαμήλιων θεσμών στη νεότερη Ελλάδα, Αθήνα 1984.
- , *Κοινωνική Ανθρωπολογία και Ελληνική Λαογραφία*. Ένα θεωρητικό και μεθοδολογικό πρόβλημα, Πρακτικά του Συνεδρίου: Η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα σήμερα. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (11-13 Ιαν. 1989), σ. 23-47.
- , *Γυναίκες, γάλα, συγγένεια*. Κοινά παλαιοβαλκανικά στοιχεία στο λαϊκό πολιτισμό των βαλκανικών λαών, Ανακοίνωση στο 7ο Διεθνές Συνέδριο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Θεσσαλονίκη 29 Αυγ.-4 Σεπτ. 1994 (υπό δημοσίευση).
- Bachofen J.J., *Das Mutterrecht*, Στουτγάρδη 1961.
- Briffault R., *The Mothers*, Λονδίνο 1927.
- Gurney O.R., *The Hittites*, Penguin Books 1964.
- Καββαδίας Γ., *Σαρακατσάνοι. Μια ελληνική ποιμενική κοινωνία* (μετάφρ. από τα γαλλικά Μάιρης Γ. Καββαδία), Αθήνα 1961.
- Κοκκινίδου Δ. - Νικολαΐδου Μ., *Η αρχαιολογία και η κοινωνική ταυτότητα του φύλου: προσεγγίσεις στην αιγαική προϊστορία*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.
- Krige I.E. and Krige J.D., *The Realm of a Rain Queen. A Study of the Pattern of Lovedu Society*, Oxford University Press 1956.
- Λεκατσάς Παναγής, *Η καταγωγή των θεσμών, των εθίμων και δοξασιών. Κεφάλαια της κοινωνικής ιστορίας των Ελλήνων και των άλλων λαών*, Βιβλίο «Νεοελληνικού Λόγου», Αθήνα 1951.
- , *Η Μητριαρχία και η σύγκρουσή της με την Ελληνική Πατριαρχία*, «Κείμενα», Αθήνα 1970.
- , *Φαιακία. Μητριαρχικά Στοιχεία και Μυητικές Αφετηρίες της Οδύσσειας*, «Κείμενα», Αθήνα 1970.
- Palmer L.R., *Myceneans and Minoans. Aegean Prehistory in the Light of the Linear B. Tablets*, Faber and Faber LTD, Λονδίνο 1965.
- Schneider D. and Gough K. (επιμ.), *Matrilineal Kinship*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1961.
- Σερεμετάκη Κ. Νάντια, *Η Τελευταία Λέξη στις Ευρώπης τα Άκρα. Δι-αίσθηση, θάνατος, γυναίκες* (μετάφρ. από τα αγγλικά Νίκου Μαστρακούλη), Νέα Σύνορα-Αιβάνας, Αθήνα 1994.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα* (β' έκδοση με προσθήκες), «Πολίτης», Αθήνα 1991.

Thonson G., *Studies in Ancient Greek Society. The Prehistoric Aegean*. Lawrence & Wishart, Λονδίνο 1949 (και ελληνική έκδοση σε μετάφρ. Γιάννη Βιστάκη, του Εκδοτικού Ινστιτούτου Αθηνών 1958).

Φωτιάδης Θ., *Γυναικοκρατία. (Μητριαρχία). Ελληνική συμβολή στην Εθνολογία*, εκδ. Χατζηνικολή, Αθήνα.

Wace A.J.B. and Thomson M.S., *The Nomads of the Balkans*, Methuen & Co Ltd, Λονδίνο 1914 (και ελληνική μετάφρ. από τις εκδ. «Κυριακίδη», Θεσσαλονίκη 1989).

Goody J. (επιμ.), *Succession to High Office*. Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1966.

Πάμπλο Πικάσσο: Μινώταυρος, Παρίσι, 1928.